

Siklósi Péter

Nemzetközi kitekintés. Védelempolitikai és védelmi tervezési kihívások

DOI 10.17047/HADTUD.2017.27.3-4.89

Siklósi Péter előadásában az európai biztonsági környezetben az utóbbi években bekövetkezett változásokból kiindulva áttekinti a NATO-ban ennek kapcsán zajló adaptációs folyamatokat, a Szövetség feladatrendszerének és képességigényének átrendeződését, a transzatlanti kapcsolatokat jelenleg jellemző dinamikát és a NATO-n belüli teherviselési problematikát, majd számba veszi mindezeknek a Magyar Honvédség képességeinek fejlesztésére gyakorolt hatásait. Hasonló módon röviden értékeli az Európai Unió közös biztonság- és védelempolitikájának megerősítésére irányuló jelenlegi kezdeményezések állását, illetve az ezekkel kapcsolatos magyar érdekeket. Ezt követően megfogalmazza, hogy a NATO-ban és az EU-ban zajló folyamatok által meghatározott nemzetközi koordináta-rendszerben a Magyar Honvédség képességeit – a bővülő költségvetési források alapján – mely szempontok figyelembevételével lenne indokolt fejleszteni.

Előadásomban azzal kívánok foglalkozni, természetesen csak nagy vonalakban, hogy – hivatalomból adódó nemzetközi kitekintésemből fakadóan – milyen, a hazánkat érintő kihívás-rendszereket érzékelek, és ezekre milyen válaszokat kívánunk adni.

A biztonsági helyzet alakulása

Szinte már közhelyszámba megy, hogy biztonsági környezetünk romló tendenciát mutat, egyre több és egyre súlyosabb kihívással kell szembenéznünk. A biztonsági környezetet sok irányból vizsgálhatjuk. Lehet például globálisan is, de annak elemzése igen hosszadalmas lenne, ezért most – a témát leszűkítve – csak az európai összefüggéseket tekintem át. A transzatlanti térség egészébe természetesen nemcsak Európa, hanem Észak-Amerika is beletartozik, de az Atlanti-óceán túlsó partján található szövetségeseinket specifikusan érintő kihívásokat most mellőzzük. Így azt állapíthatjuk meg, hogy az utóbbi években két markáns, Európát érintő kihívás jelentkezik egyidejűleg, amelyekhez hozzáadódik egy harmadik is.

Az egyik keletről éri az európai teret: itt Oroszországnak az elmúlt időszakban folytatott politikája jelent kihívást. A másik az Európát délről, illetve délkeletről körülvevő területek, vagyis Észak-Afrika és a Közel-Kelet irányából érzékelhető, és általában az iszlám fundamentalista alapú extrémizmussal, az ún. Iszlám Állam

felemelkedésével függ össze. Az első kihívásra a NATO részéről az elrettentési és védelmi berendezkedés megerősítése a válasz. Ez természetesen kiegészül a párbeszéd fenntartásával, hiszen nem szándékunk, hogy a végletekig elidegenítsük Oroszországot, amely mindig is ott lesz majd a szomszédunkban. A második, délről érkező kihívásra más „műfajú” válaszokat ad a Szövetség: ez sokkal inkább válságkezelést igényel, valamint a terrorizmus elleni fellépést.

Az előbbiek mellett megjelent egy harmadik kihívás-rendszer is: ezek a térségünkön belüli kihívások. Ide sajnos egyre több dolog tartozik, például a hosszantartó gazdasági válság, amelyből Európa csak nagyon lassan lábál ki, s akkor is csak egy stagnálás-közeli helyzetet sikerül elérnie. Ide sorolnám még az iszlamista szélsőségesek Európán belüli megerősödését, és az ezzel együtt járó növekvő terrorfenyegetést is, valamint az államhatárok védelmének szükségességét a tömeges illegális migrációval szemben.

Korábban a haderőt jellemzően az országhatárokon kívül alkalmazták. Az említett jelenségek azonban szükségessé teszik, hogy a határokon belül is támaszkodjunk a katonai erőre. Több nyugat-európai országban is terrorellenes feladatokkal bízták meg a hadsereget, pontosabban annak bizonyos alakulatait. Más államokban – például hazánkban – az illegális migráció kezelésében vállal fontos szerepet a haderő. A kérdés tehát az, milyen hatást gyakorol az előbb vázolt hármas kihívás-rendszer a hadseregek transzformációjára, a szükséges katonai képességek biztosítására.

Könnyű helyzetben lennénk, ha minden biztonsági kihívást ugyanazokkal a képességekkel lehetne kezelni, de sajnos ez nincs így. Az elrettentéshez és a védelemhez nehezebb fegyverzetű, hagyományos harcmegvívó képességekkel rendelkező erőkre van szükség, míg a válságkezelés és a terrorizmus elleni fellépés inkább a könnyebb és gyorsabban telepíthető alakulatokat igényli. Nyilván vannak bizonyos képességek, amelyek több kihívás kapcsán is felhasználhatók, de nem ez az általánosan jellemző. Meg kell még említenem, hogy a nehéz és a könnyű képességeken túl vannak még bizonyos speciális képességek is, amelyek egy tág kategóriát alkotnak, amely kiterjed például a különleges műveleti erőkre is.

Nekünk ebben a bonyolult viszonyrendszerben kell megtalálnunk azokat a megoldásokat, amelyek mentén a Magyar Honvédséget fejleszteni kell. Ebben valamelyes segítséget nyújt a NATO védelmi tervezési rendszere.¹ Ennek keretében, az aktuális tervezési ciklusban egy új, hazánkra is vonatkozó képességsomagot fogadnak el a tagállamok védelmi miniszterei 2017. június végi értekezletükön.²

Tudvalévő, hogy a NATO védelmi tervezési rendszere egy olyan, négyévente ciklikusan ismétlődő eljárás, amely miközben épít a korábbi tagállami képességsomagokra, azokat egyúttal tovább is fejleszti. Az új magyar képességsomag az előzőhöz képest három irányban módosult markánsan. A most elfogadásra váró csomag egyértelműen több, nehezebb és magasabb készenlétű katonai képességet igényel tőlünk. Ezek az új képességigények – vagy képesséfejlesztési irányok – alapvetően a három említett biztonsági kihívás közül az elsőre, tehát a keleti kihívásra való válaszadásba illeszkednek. A több, nehezebb és magasabb készenlétű képességre a

1 Hivatalos angol nevén: NATO Defence Planning Process (NDPP)

2 A tagállami – köztük a magyar – képességsomagok elfogadása 2017. június 29-én megtörtént.

NATO megítélése szerint a Szövetség egészének működése és az egyes tagállamok biztonsága szempontjából egyaránt szükség van.

Az elmúlt 20–25 évben a NATO összességében nagyon jónak bizonyult az éppen időszerű, konkrét kihívások kezelésében, és természetesen a válaszok tervezésében. Azonban látni kell, hogy a NATO nem tévedhetetlen, mivel a jövőbelátás képességével senki sem rendelkezik. Rendkívül nehéz azt előre jelezni, hogy a jövő kihívás-rendszere (vagy kihívás-rendszerei) hogyan fognak kinézni. Nagyfokú óvatosságra van szükség ezen a téren. Nem lehet kizárólag egy képességtípusra építeni: az összes képességet szem előtt kell tartanunk. A képességfejlesztés hosszú távú folyamat, nem lehet gyors, ugrásszerű váltásokat végrehajtani.

Korábban főleg a válságkezeléssel kapcsolatos képességekre vonatkozó haderő-fejlesztési igények voltak a jellemzőek, és szinte teljes mértékben abba az irányba mentünk, most viszont a területvédelemmel összefüggő képességigények a meghatározóak. De nem lehet gyorsan „átállítani” mindent, a korábbi képességfejlesztési irányokat pedig ezzel párhuzamosan negligálni. Ez sem nálunk, sem máshol nem működik. Különösen nem egy olyan helyzetben, amelyben korlátozott erőforrásokkal rendelkezünk. A mögöttünk álló 20–25 esztendőben ugyanis a Magyar Honvédség tartósan alulfinanszírozott volt. Ebből adódóan leépültek egyes képességek, elhasználdott sok technikai eszköz, leromlottak bizonyos infrastruktúrák.

A honvédelem az állam egyik fontos alrendszere, a források elosztása során azonban a mindenkori kormányoknak a társadalom egészének működőképességét kell szem előtt tartaniuk. Nem vonatkoztathatunk el tehát attól a helyzettől, amelyben vagyunk. A 2014-es walesi NATO-csúcstalálkozón elfogadott, majd néhány nappal ezelőtt, május 25-én a brüsszeli rendkívüli állam- és kormányfői tanácskozás során megerősített ún. védelmi költségvetési kötelezettségvállalás³ e tekintetben fontos ösztönzőt jelent. Ennek a megállapodásnak a két kulcseleme a GDP-hez viszonyított 2%-os védelmi kiadási szintnek, illetve a fejlesztésre szánt források védelmi költségvetésen belüli 20%-os részarányának a tíz éven belüli elérése.

A honvédség fejlesztéséhez szükséges források jövőbeni biztosításában ez a nemzetközi vállalásunk is jelentős szerepet játszik. Azt is hangsúlyoznom kell, hogy a nominális értékek mellett a növekedési pálya kiszámíthatósága is nagyon fontos szempont. A képességfejlesztésben a tervezhetőség kiemelkedő jelentőséggel bír. A védelmi tervezőknek pontosan tudniuk kell, mely években mekkora növekménnyel számolhatnak, mennyi forrás jut majd modernizációra. Látniuk szükséges előre, hogy a beszerzések, fejlesztések milyen lépésekben valósulhatnak meg. Ennek hiánya súlyos nehézségeket okozna.

A NATO helyzete

Ha visszatekintünk, láthatjuk, hogy a hidegháború időszakában csak egyetlen prioritás létezett, a kollektív védelem. A vasfüggöny leomlását és a Szovjetunió széthullását követően ez a feladatrendszer módosult. A fő hangsúly áttevődött először a közvetlen

3 Hivatalos angol nevén: Defence Investment Pledge (DIP)

környezet (ti. a volt jugoszláv térség) válságainak, majd pedig távolabbi területek kríziseinek a kezelésére, illetve a terrorizmus elleni harcra. 2014 tavasza, az ukrajnai válság kirobbanása óta viszont ismét az elrettentés és a kollektív védelem került előtérbe. Mondhatnánk, hogy a NATO visszakanyarodott a hidegháborús időkbe, de nem, mert a komplex biztonsági környezetben megmaradtak a válságkezelési feladatok is. 2016 végén ebbe a már önmagában is meglehetősen összetett képbe „robbant be” az új amerikai vezetés, egyértelművé téve a saját prioritásait.

Az új amerikai elnök által meghatározott két prioritás az arányosabb transzatlanti tehermegosztás és a terrorizmus elleni küzdelem. Ezek egyike sem új a NATO számára. A terrorizmus elleni küzdelemmel a Szövetség 2001 óta intenzíven foglalkozik, a Washingtoni Szerződés V. cikkének a NATO történetében mindeddig egyetlen életbe léptetése éppen az Egyesült Államokat ért példátlan terrortámadás után történt.

A transzatlanti teherviselés egyenlőtlensége szintén régi probléma, amely mind az USA-ban, mind a NATO-ban huzamosabb ideje szerepel a napirenden. A hidegháború végén ugyanis az Egyesült Államok, illetve az összes többi NATO-tagállam (tehát az európai szövetségesek és Kanada együtt) hozzávetőlegesen fele-fele arányban viselte a kollektív védelem terheit. Azóta a 16 tagországból 28 lett, illetve nemcsakára 29-re gyarapszik a számuk,⁴ ugyanakkor az európai tagállamoknak és Kanadának a NATO összesített védelmi kiadásaihoz való hozzájárulása a korábbi 50%-ról mintegy 27%-ra csökkent. Sokatmondó, hogy míg az európai szövetségesek védelmi kiadásai GDP-arányosan átlagosan kb. 1,4%-ot tesznek ki, addig az USA-é 3,6% körüli értéket mutat. Ez az aránytalanság akkor is szembetűnő, ha figyelembe vesszük, hogy az USA globális katonai hatalom, és a védelmi ráfordításai nem kizárólag az észak-atlanti térségre koncentrálnak.

Amerikai részről ezt az egyenlőtlenséget már elég régóta, legalább az ezredfordulótól kezdve rendszeresen szóvá teszik. Az üzenet „megértéséhez” mégis, úgy tűnik, szükség volt az említett kihívások – az ukrajnai válság és az Iszlám Állam gyors térhódítása – egyidejű megjelenésére 2014-ben. Ennek következtében 2015 óta az európai szövetségesek védelmi kiadásai növekvő trendet mutatnak. A keleti és a déli kihívás-rendszer azonban – amint azt korábban kifejtettem – eltér egymástól. Ebből adódóan a keleti és a déli tagállamok igényrendszere között különbségek, feszültségek mutatkoznak.

Az egyensúly megteremtése, a NATO kohéziójának fenntartása összetett feladat. A keleti és a déli kihívás-rendszer kezelése, illetve a keleti tagállamok és a déli tagállamok igényrendszerének kielégítése között jelen pillanatban meg van a szükséges egyensúly. De látnunk kell, hogy ez dinamikus egyensúly, amelynek a fenntartása folyamatos munkát igényel. A jó kompromisszumoknak köszönhetően jelenleg a déli kihívásokat elszenvadó országok szolidárisak a keleti kihívások által sújtott országokkal, és részt vesznek az előretolt védelemben, utóbbiak pedig szolidárisak a déliekkel, és részt vesznek a válságkezelésben.

A két országcsoport között elhelyezkedő Magyarország történelme során mindkét kihívást megszenvedte. Álláspontunk az, hogy a déli kihívás-rendszer sokkal komolyabb és hosszantartóbb veszélyt jelent Magyarországra és a Szövetség biztonságára nézve.

4 2017. június 5-én a 29. tagállam, Montenegró hivatalosan felvételt nyert a Szövetségbe.

Az Európai Unió törekvései

A tavalyi év derekától új politikai lendületet lehet érezni a közös biztonság- és védelempolitika területén. Ennek hátterében külső és belső okokat egyaránt találhatunk. Három külső okot említek meg: egyrészt Oroszország asszertív külpolitikáját, másrészt az Iszlám Állam megjelenését és ennek Európára gyakorolt hatásait (úgy mint terrormerényletek, tömeges migráció vagy a Közel-Keletről hazatérő terrorista „harcosok” problematikája), harmadrészt pedig Donald Trump amerikai elnökké választását. Utóbbival kapcsolatban aggódó hangokat lehetett hallani Európában, például hogy az Egyesült Államok Trump elnöksége alatt kizárólag a saját szűken vett érdekeinek az érvényesítésére fog összpontosítani, és biztonsági szempontból magára hagyja Európát. Ezekkel a véleményekkel a magam részéről nem értek egyet, mert a tényeket, a biztonságpolitikai realitásokat nyilvánvalóan mindegyik amerikai elnöknek figyelembe kell vennie. A belső okok közül a legjelentősebbek a pénzügyi-gazdasági válságból való kilábalás elhúzódása, valamint a Brexit. A tavaly nyári brit népszavazáson ugyanis az Európa talán legerősebb hadseregével rendelkező ország döntött az EU elhagyása mellett.

Mindezekre a kihívásokra és problémákra az volt az ösztönös válasz, hogy Európának meg kell erősítenie a saját védelmét. Meg kell persze jegyezni, hogy igen súlyos képességhiányok merülnének fel abban az esetben, ha Európa saját biztonságának a szavatolásában tényleg csak önmagára akarna számítani. A megváltozott helyzet mindenesetre lehetőséget teremt arra, hogy Európa megerősítse helyét a transzatlanti biztonsági architektúrában. Tény, hogy több nyugat-európai országban a választópolgárok könnyebben elfogadják, ha a védelmi képességek fejlesztése az EU égisze alatt történik, és nem a NATO keretei között. Közép- és Kelet-Európára ez ugyanakkor nem, vagy csak kevésbé jellemző.

Melyek azok a területek, amelyeken az EU megpróbál előbbre lépni? Az egyik az ún. állandó strukturált együttműködés,⁵ ami a közös biztonság- és védelempolitikának egy elmélyített változata. A következő terület a műveletvezetési képesség. E célból egyelőre csak egy sejtyszerű, kis szervezetet, úgynevezett katonai tervezési és vezetési képességet⁶ hoztunk létre. Nincs is igazán szükség arra, hogy ennél lényegesen tovább menjünk, mert az már a NATO európai főparancsnokságának a „megkettőzését” jelentené, ami az erőforrások pazarlása lenne. A harmadik lépés az európai védelmi képességfejlesztés fokozottabb harmonizációja lenne, egyelőre egy éves gyakoriságú egyeztetési mechanizmus⁷ keretében. Ezzel kapcsolatban is le kell szögezni, hogy az európai védelmi tervezési rendszer teljes kiépítése a NATO védelmi tervezési rendszerének a fölösleges duplikálását jelentené.

A közös biztonság- és védelempolitika fejlesztésének negyedik eleme az Európai Védelmi Alap⁸ felállítására irányuló javaslat. Ennek keretében az Európai Bizottság önálló szereplőként lép színre a védelem területén. Jelentőségét az adja, hogy az Európai Unión belül a védelem kormányközi tevékenység, ahol a döntéshozatalban

5 Hivatalos angol nevén: Permanent Structured Cooperation (PESCO)

6 Hivatalos angol nevén: Military Planning and Conduct Capability (MPCC)

7 Hivatalos angol nevén: Coordinated Annual Review on Defence (CARD)

minden tagállamnak vétőjoga van. A Bizottság ugyanakkor szupranacionális, tehát kormányok feletti szerv. Jelenleg minden tagország azon a véleményen van, hogy a közös biztonság- és védelempolitika kormányközi jellegét változatlan formában meg kell őrizni, és nem szabad azt nemzetek feletti szintre emelni. A javaslatban mégis megjelenik a Bizottság, amely – jól láthatóan – keresi a saját helyét ezen a területen. Szakértelemmel ugyan ezen a téren nem rendelkezik, forrásokkal viszont igen. Pénzt kíván „pumpálni” ebbe a területbe azzal a céllal, hogy előmozdítsa az uniós katonai képességfejlesztést, konkrétan az európai védelmi ipar támogatása révén.

Egyértelmű, hogy Európa akkor tud fontosabb szerepet vállalni a biztonság- és védelempolitika terén, ha az európai hadiipar erős. Itt azonban egyelőre számos kérdés vár válaszra. Például az, hogy honnan lenne erre forrás? Ha ugyanis ez a tagállamok külön befizetéséből származna, a dolog értelmetlenné válna, hiszen ahhoz nem szükséges az Európai Bizottság koordináló szerepe, hogy a saját pénzünket el tudjuk költeni védelmi képességekre. Ha viszont uniós pénzről van szó, akkor – különösen egy olyan időszakban, amikor az egyik legnagyobb és leggazdagabb tagállam kilép – nagy súllyal esik latba, honnét lesznek elkülönítve ezek a források. Hiszen a „torta” eleve kisebb lesz, és ebből a kisebb tortából kellene kihalászni valahogyan az erre a célra szánt összegeket.

Nem kizárt, hogy olyan forrásokhoz nyúljanak, amelyek számunkra más szempontból fontosak, például a strukturális alapokból vagy az agrárkiadásokból vonnának el. Ha az így elvont pénzt ezentúl hadiipari területen költenék el, az azt jelentené, hogy nekünk várhatóan igen kevés jutna belőle, ugyanis Magyarország védelmi ipara nyilvánvalóan nem versenyképes az EU katonai téren meghatározó nagy tagországainak a hadiiparával szemben.

A közös biztonság- és védelempolitika fejlődése kapcsán még egy szempontot figyelembe kell venni: a német–francia kettős vezető szerepét. Ne felejtjük el, hogy az idei esztendő mindkét országban választási év. Franciaországban az április–májusi elnökválasztás után júniusban nemzetgyűlési választásokat tartanak, Németországban pedig szeptemberben parlamenti választásokra kerül sor. A választások után felálló kormányok politikai irányultsága, valamint a választói felhatalmazás erőssége érdemben befolyásolhatja, merre és milyen sebességgel halad tovább az EU védelmi téren.

A magyar védelempolitika és védelmi tervezés aktuális dilemmái

Nekünk, magyaroknak értelemszerűen az előbbi nemzetközi kitekintés során felvázolt koordináta-rendszerben kell a saját helyünket meghatározni és megállapítanunk a magunk haderő-fejlesztési célkitűzéseit. A vonatkozó kormányhatározat garantálja a védelmi költségvetés fokozatos növekedését, de tudnunk kell, hogy az elkövetkező években milyen képességekre akarjuk fordítani a bővülő forrásokat, és emellett hatékonyan is kell elköltenünk minden egyes forintot.

Milyen kihívások mutatkoznak ezen a téren? Először is a megfelelő képességeket kell megerősíteni vagy kiépíteni. Az eddig elmondottakból is kitűnik, mennyire

---

8 Hivatalos angol nevén: European Defence Fund (EDF)

nem egyszerű megmondani, melyek is a legfontosabb képességek. A lényeg: meg kell „tippelni” a jövőt, valószínűsíteni kell a jövőben várható biztonsági környezetet. Ebből vezethetjük le aztán a honvédség számára szükséges képességeket.

Egy másik kihívást képez, hogy megfelelő beszerzési rendszerrel, szervezetekkel, folyamatokkal, humánerőforrással kell rendelkezünk. Az elmúlt 20–25 évben a Magyar Honvédségnek nem igazán volt alkalma arra, hogy nagy volumenű, komoly beszerzéseket bonyolítson le. Az egyedüli kivételt talán a Gripen vadászgépek jelentik, ez a beszerzés viszont egy sajátos bérleti konstrukcióban valósult meg, tehát nem feltétlenül biztosít releváns tapasztalatot. Évről évre jelentős összegeket kell majd jól elköltenünk, és ezeknek a forrásoknak semmiképpen sem szabad a beszerzési rendszerünk esetleges nehézségei miatt elköltenlenül maradniuk, mert a maradványt minden év végén kíméletlenül el fogják vonni a honvédelmi tárcától.

További kihívást jelent, hogy nem elég a pénzt pusztán a katonai képességfejlesztésre költeni, hanem eközben be kell ruházni az infrastruktúrába is, fel kell javítani azt. Ezen kívül különös figyelmet kell szentelni a megfelelő humánerőforrás bevonásának és megtartásának is egy olyan gazdasági környezetben, amelyben folyamatosan emelkednek a bérek és a fizetések a civil szférában. Fontos körülmény továbbá, hogy – a kibővült határvédelmi feladatrendszer miatt – a rendőrség, valamint a büntetés-végrehajtás toborzó tevékenysége is lényegében ugyanazokra a célcsoportokra fókuszál, mint a honvédség. Eközben a munkanélküliség 5% alatti szinten van és tovább csökken, vagyis gyakorlatilag eljutottunk a teljes foglalkoztatottság küszöbére. Ilyen feltételek mellett sokkal nehezebb megfelelő számú és képzettségű katonát toborozni és megtartani, mint korábban.

Újabb kihívást jelent a választópolgároknak és a politikai vezetésnek az az elvárása, hogy a képességfejlesztésre fordított pénz minél nagyobb hányadát itthon költjük el. E célból meg kell erősítenünk a magyar védelmi ipart, és ennek részeként elő kell mozdítanunk a katonai célú kutatás-fejlesztést és innovációt.

A kihívások felsorolását még sokáig lehetne folytatni, utolsóként én most a nemzetközi védelmi ipari együttműködés kérdéskörét hoznám fel. Vajon mennyire fogunk tudni másokkal együttműködni a képességfejlesztések során a NATO-ban, az Európai Unióban vagy regionális szinten, például visegrádi keretek között? Politikai szempontból az lenne a kívánatos, ha a kooperációs lehetőségeket minél nagyobb mértékben ki tudnánk használni, különösen a Visegrádi Négyek esetében. Ugyanakkor ez nyilván nem mehet a gazdaságosság rovására, és az együttműködés minden résztvevőjének nyertesnek kell éreznie magát valamely területen.

IRODALOM

- PR/CP(2017)045 sz. NATO-közlemény (2017): Defence Expenditure of NATO Countries 2009–2016. http://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_03/20170313_170313-pr2017-045.pdf (Letöltve: 2017. július 21.)
- Varga Gergely: A NATO öt stratégiai alapkérdése. SVKK Nézőpontok, 2017/3.
- James Black & al. (2017): Defence and security after Brexit. Understanding the possible implications of the UK's decision to leave the EU — Compendium report. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1786.html (Letöltve: 2017. július 21.)